

17. Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa, 2009. – 190 s.
18. Szawłowski R. Trzy tematy z dziedziny «Genocydologii» / R. Szawłowski // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – S. 23–33.
19. Encyklopedia katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz II – «Aspekt socjologiczny» i cz. III – «Aspekt historyczny». – Lublin, 2006. – S. 126.
20. Szawłowski R. «Holocaust polski» w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora / R. Szawłowski // Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Institutu Pamięci Narodowej. XL. – Warszawa. 1997–1998.
21. Відкритий лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Маршалка Сейма ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-ura-a-wladze-gr>
22. Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України. Указ Президента України Віктора Ющенка № 46/2010 від 20 січня 2010 р.; Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Указ Президента України Віктора Ющенка № 75/2010 від 28 січня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.NEWSru.ua/Україна/3 серпня 2011 р.>
24. Ільюшин І. Минуле під слідством / І. Ільюшин // Критика. – 2011. – Трав.-черв. – С. 27–30.
25. Szawłowski R. Podstawy prawne akcji «Wisła» / R. Szawłowski // Akcja «Wisła». Przyczyny, przebieg, konsenkwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r. Przemysł, 2007. – S. 139–166.
26. Snyder T. «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 / T. Snyder // Journal of Cold War Studies. – 1999. – Vol. 1, № 2. – P. 86–120.
27. Snyder T. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego / T. Snyder // Akcja «Wisła». Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18–19 kwietnia 2002 r. – Warszawa, 2003. – S. 49–54.
28. Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944 / M. Dean. – Houndmills ; Basingstoke ; Hampshire ; London, 2000. – P. 268.
29. Пусько І. Фонд фозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України як джерело інформації про трагедію міжнаціонального конфлікту на Холмщині, Підляшші й Берестейщині у 1938–1944 роках / І. Пусько // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк, 2008.
30. Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН–УПА / В. Поліщук. – Торонто ; Варшава ; Київ, 1995.
31. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem АК od 8 lipca 2003 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [/http://wyborcza.pl/1.75480,1609379.html](http://wyborcza.pl/1.75480,1609379.html)
32. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1 / С. Кокін. – К., 2000. – 147 с.
33. Szycht A. W krzywym zwierciadle / A. Szycht // Gazeta Polska. – 2009. – № 20 (825). – 19 maja.
34. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – 2-ге вид. / Р. Іванченко. – К. : МАУП, 2007.
35. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Т. I / під ред. Ю. Сливки. – Львів, 1996. – 752 с.

Богдан Гудь

Вплив чинників етносоціального характеру на українсько-польські стосунки на Волині у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни

Проаналізовано причини, характер та перебіг українсько-польського протистояння на теренах Західної Волині у міжвоєнний період. Також показано, якою мірою воно вплинуло на криваві події 1942–1944 рр. на цих землях.

Ключові слова: Польська держава, Волинське воєводство, Поліське воєводство, українці, поляки, військові осадники, цивільні колоністи, етносоціальний конфлікт, КПЗУ, ОУН, Друга світова війна, УПА.

Гудь Богдан. Влияние факторов этносоциального характера на украинско-польские отношения на Волини в межвоенный период и в годы Второй мировой войны. Проанализированы причины, характер и ход украинско-польского противостояния на землях западной Волини в период между двумя мировыми войнами. Также показано, в какой степени оно повлияло на кровавые события 1942–1944 гг. на этих землях.

Ключевые слова: Польское государство, Волинское воеводство, Полесское воеводство, украинцы, поляки, военные осадники, гражданские колонисты, этносоциальный конфликт, КПЗУ, ОУН, Вторая мировая война, УПА.

Hud Bohdan. The Influence of Ethno-Social Factors Upon Ukrainian Polish Relations in Volyn Within the Interwar Period and During the Second World War. The nature, development of events, and main reasons for Ukrainian-Polish confrontation in Western Volyn during the interwar period have been analyzed. It has also been showed how this confrontation further caused murderous deeds in the same area in 1942–1944.

Key words: Polish state, Volhynian Voivodeship, Polesie Voivodeship, Ukrainians, Polish, military settlers, civil colonists, ethno-social conflict, CPWU (Communist Party of Western Ukraine), OUN (The Organization of Ukrainian Nationalists), Second World War, UPA (Ukrainian Insurgent Army).

Поразка Української революції 1917–1921 рр. та включення Східної Галичини й Західної Волині до складу II Речі Посполитої не зняли напруги українсько-польського етносоціального конфлікту на цих теренах. Переконання польських політичних еліт, яке сформувалося ще перед Першою світовою війною, що з парцеляції великих маєтків «повинна... користатися передусім не руська, а польська дрібна власність» [1], домінувало у відродженій Польській державі протягом усього міжвоєнного періоду.

Так, Ян Лютославський – землевласник, суспільний діяч і публіцист, котрий у 1919–1939 рр. був головним редактором популярної «Gazety Rolniczej» (*Рільничої газети*), постійно нагадував читачам редагованого ним часопису, що вся земля з парцеляції великих поміщицьких маєтків повинна залишитися «в польських руках» [2]. Його погляди поділяли численні польські політики. Зокрема, відомий представник ендецького табору – професор-економіст Станіслав Грабський у своїх працях послідовно популяризував гасло: «Польська земля для поляків! Ні одного гектара в українські руки!» З огляду на це, він був ревним прихильником творення в Східній Галичині та на Волині все нових і нових польських осад [3].

Не надто відрізнялося від поглядів представників польської правіці бачення аграрної проблеми т. зв. «людовцями», лідером яких був Вінценти Вітос. Наприклад, Ян Домбський – один із чільних діячів Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast» (*Польське народне об'єднання «П'яст»*), – виступаючи на засіданні Сейму 7 липня 1919 р., наголосив, що «... власне на «кресах» велика власність повинна бути розпарцельована між польськими селянами... Якщо сьогодні маємо Україну і т. п., то причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільськогосподарської реформи» [4]. Дещо пізніше (25 вересня 1930 р.) партійний орган «людовців» «Piast Wielkopolski» (*П'яст Великопольський*) писав: «Тільки польський селянин може заспокоїти Східні Креси. Треба розпарцелювати (маєтки) всіх землевласників на сході аж до морга і землі ці віддати в руки селян-поляків» [5].

Прослідковуючи подальший розвиток подій, можна ствердити, що антиукраїнські засади в земельному питанні, які проголошувала більшість польських громадських й державних діячів, стали наріжним каменем аграрної політики II Речі Посполитої в східних і південно-східних воеводствах протягом усього міжвоєнного періоду. Вже 10 липня 1919 р. польський Законодавчий Сейм ухвалив т. зв. «загальні засади» здійснення аграрної реформи. Через рік – 15 липня 1920 р. – він же прийняв відповідний закон «Про виконання аграрної реформи», який був актуалізований 28 грудня 1925 р. [6].

У згаданих документах було окреслено принципи розподілу земель т. зв. державного фонду і занедбаних маєтків, що під час війни втратили своїх господарів. Також передбачали обмежену парцеляцію тієї частини поміщицьких земель, яка перевищувала визначену норму. Причому у визначених нормах площі земель, що не підлягали примусовому викупу, заздалегідь було закладено принцип дискримінації селянства за національною ознакою. Так, зокрема, в центральних (польських) воеводствах норма землі для великих маєтків, які не підлягали примусовому викупу, становила від 60 до 180 гектарів. Що ж до «східних кресів», заселених переважно українцями, білорусами і литов-

цями, то там, з огляду на «державні інтереси», вона могла бути піднесена до 400 гектарів. А в т. зв. «промислових»маєтках, які, наприклад, вирощували картоплю чи цукрові буряки з метою їх подальшої переробки на власних цукровнях, крохмальнях або гуральнях, зазначена норма сягала 700–1000 гектарів [7].

У дійсності навіть цю граничну норму дуже часто перевищували; в низці випадків – у десятки разів. Найбільші латифундії польських земельних магнатів збереглися у Волинському і Поліському воєводствах. Наприклад, маєток графа Вітольда Броель-Плятера займав тут територію в 60 тисяч гектарів, князя Губерта Любомирського – 18 500 гектарів, Станіслава Стравінського – 16 600 гектарів, Марка Малинського – 48 350 гектарів, частина володінь князів Радзівілів – понад 42 тисячі гектарів тощо. Загалом на Волині велика земельна власність, яка охоплювала 623 тисячі гектарів, належала 554 полякам [8].

Унаслідок цього характер поміщицького й селянського землеволодіння на заході Волині мав винятково полярний характер. Так, у 1921 р. 33,8 % усієї земельної площі в східних і південно-східних воєводствах Польщі належали великим землевласникам, 8 % – державі, 2,1 % – церкві. 4 218 поміщицьких маєтків, що становило лише 0,4 % загальної кількості господарств, мали у своєму користуванні не менше як по 100 гектарів ріллі. А 530 найбільших землевласників володіли 1 551,3 тисячами гектарів землі, що становило 66,3 % площ усього поміщицьких земель. Натомість майже 440 тисяч селянських господарств із земельним наділом до двох гектарів становили близько половини (48,4 %) всіх селянських господарств краю. Загалом у своєму користуванні вони мали лише близько 10 % земельних угідь [9]. Дещо забігаючи наперед, слід підкреслити, що протягом міжвоєнного двадцятиліття згадана ситуація мала лише незначну динаміку до змін на краще, а подекуди спостерігали й негативні тенденції.

Причин збереження у майже незмінному вигляді архаїчної суспільно-господарчої структури на теренах міжвоєнної Польщі слід шукати в ментальності польських політичних еліт. Передусім – творця і багаторічного Начальника Польської держави маршалка Юзефа Пілсудського, якого не випадково називали «останнім шляхтичем» Речі Посполитої. Переконання, що були визначальними, в т. ч. і в середовищі найближчого оточення маршалка, влучно передає Єжи Томашевський. У відродженій Польській державі, підкреслює він, «... повсюдно панувало переконання, яке підтримувала художня література, а також історична легенда, що основою польськості на Кресах була і є польська землевласницька верства. Ліквідація двору, який дбав про польські традиції, підтримував у минулому національні повстання, з якого вийшли відомі представники польської культури, мала означати крах польських впливів, перемогу «східного варварства», а також загрозу незалежному існуванню... Щоправда, не лише поміщики репрезентували польський елемент на кресах, але саме вони відігравали найактивнішу роль, а тому їх усунення мусило означати більші можливості розвитку українського суспільства» [10].

З огляду на це, внутрішня політика міжвоєнної Речі Посполитої стояла перед дилемою: або йти на конфлікт із впливовою землевласницькою верствою задля нормалізації стосунків зі слов'янськими та литовською національними меншинами, щоб у цей спосіб забезпечити успішне здійснення процесу їхньої державної асиміляції; або ж, опираючись на землевласницькі еліти, будувати моноетнічну польську державу шляхом дискримінації та етнічної асиміляції українців, білорусів, литовців і т. д. Однак, польські правлячі кола вибрали другий шлях, який до краю загострив українсько-польський конфлікт на «східних кресах», значною мірою спричинившись перетворення їх на своєрідну «бочку з порохом».

Першим кроком на шляху, образно кажучи «do nikąd» (*в нікуди*) стало прийняття польським Сеймом 17 грудня 1920 р. кількох т. зв. «кресових» законів. Їхня суть полягала в тому, що в низці повітів Польщі у власність держави переходили колишні державні землі Російської імперії; землі, що належали членам царської родини Романових і Селянському банкові; майоратні маєтки і громадські фундації, а також безгосподарні землі, що втратили своїх власників під час трагічних подій Першої світової війни. Внаслідок реалізації цього законодавства в державну власність лише на Волині перейшло понад 111 тисяч гектарів землі. Вся вона (за винятком лісів та сільськогосподарських угідь загального користування) призначалися переважно для польських військових осадників і цивільних колоністів [11].

Ідея військового осадництва, зміст якої зводився до того, що на «східних кресах» землі з державного фонду і державні кредити мали надавати насамперед заслуженим офіцерам і жовнірам, демобілізованим з польської армії (*їхня питома вага серед осадників становила близько 60 %*), для створення власних господарств фермерського типу, не була чимсь новим. На думку польських дослідників, цю ідею виводили з традиції описаних Г. Сенкевічем «кресових станиць», мешканці яких мали обробляти землю, ширити серед автохтонів польську культуру, а за потреби зі зброєю в руках виступати проти ворогів Польської держави – як зовнішніх, так і внутрішніх [10].

Як підкреслювали Є. Томашевський та З. Ландау, «справжньою метою (*військового осадництва*) було... створення на східних землях бази для боротьби з національно-визвольним рухом місцевої людності, а також полонізація цих теренів». Для цього польська влада виділяла кращі землі з державного земельного фонду. Так, до кінця 1922 р. у східних воєводствах (литовсько-білорусько-українських) для реалізації програми польської колонізації «східних кресів» було призначено 445 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь: 200 тисяч гектарів у Східній Галичині та 245 тисяч – на Волині і Поліссі [12].

Крім земель, осадникам надавали також кредити для облаштування господарств. Завдяки цьому протягом 1920–1934 рр. у південно-східних та східних (волинське, поліське) воєводствах міжвоєнної Польщі вдалося створити досить значну кількість військових осад [13].

Наприклад, у Волинському воєводстві станом на 1934 р. налічувалося понад 3,5 тисячі осадницьких господарств. Спільно з господарствами цивільних колоністів, а їх було 3 159, вони займали площу 183 055 гектарів [14]. У Поліському воєводстві в 1920–1928 рр. постало 1 289 господарств військових осадників. Натомість цивільних колоністів сюди прибуло вдвічі більше – 2 468. Завдяки цьому в поліських селах кількість поляків (без натурального приросту) зросла більш ніж на 16 тисяч осіб [15]. Загалом, як свідчить офіційна статистика, на кінець міжвоєнного двадцятиріччя в п'яти східних та південно-східних воєводствах РП налічувалося близько 49 тисяч господарств цивільних і військових осадників [16].

Слід відзначити, що політику колонізації східних і південно-східних воєводств найактивніше проводили у першій половині 1920-х років, коли ринкова ціна на землю була значно нижчою, ніж у наступні роки. З огляду на це, питома вага етнічних поляків, які у той час набули тут земельні ділянки, становила 75–80 %. Офіційні документи трактували цей факт як патріотичну поставу «польського поміщицтва, яке парцелювало... свої маєтки з ригористичним дотриманням правила, що польська земля повинна перейти у польські ж руки» [17].

Однак, починаючи з другої половини 1920-х років, вплив колоністів-поляків до східних воєводств дещо зменшується. Причин на це було щонайменше дві. Перша з них – це зростання цін на землю, а також загальна криза аграрного сектору в Польщі і пов'язана з нею заборгованість селянських господарств. Другою причиною, яка загальмувала темпи урядової програми колонізації «східних кресів», був активний партизансько-повстанський рух на цих теренах – передусім на Волині і Поліссі. Цей рух, який підтримав Радянський Союз, мав переважно соціальний характер і до середини 1920-х років набрав загрозливих масштабів [18]. Тому в 1922–1923 рр. темпи військового осадництва у північно-східних воєводствах дещо сповільнилися. Натомість був започаткований процес цивільної колонізації, який ґрунтувався на наданні пільг для купівлі землі з парцеляції великих маєтків колоністам-полякам.

В умовах перенаселення і гострого браку землі в білорусько-українських воєводствах Польщі тенденційна парцеляція великих маєтків, поєднана з колонізацією цих теренів польською людністю, викликала посилення неприязні представників української національної меншини щодо Польської держави і поляків загалом. За свідченнями сучасників, у багатьох місцевостях Східної Галичини і Західної Волині після парцеляції маєтків землевласників-поляків на користь селян польської національності, тобто – римо-католиків, відносини між українцями і поляками значно погіршилися [19].

На початку 1920-х років у цьому особисто переконався один із тогочасних польських прем'єрів Вінценти Вітос. Відвідавши Волинь, він, зокрема, відзначав, що ситуація там є поганою, а буде ще гірше, позаяк все дихає ненавистю до Польщі [20]. Його оцінку тодішньої ситуації підтвердив і фахівець з проблем польсько-українських відносин Константи Сроковський. За дорученням ще одного польського прем'єра – професора Юліана Новака – він у 1923–24 рр. відвідав Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя, а також окремі білоруські регіони. На підставі особистих вражень від

поїздки К. Сроковський змалював мало привабливий образ національної політики Польщі стосовно українців і білорусів. Автор, між іншим, підкреслював, що великою кривдою для місцевої людності є те, що вона не має права купувати землі з парцеляції. Підсумовуючи побачене, К. Сроковський попереджав уряд, що далі так тривати не може, бо, якщо реального стану речей не змінити, це може призвести до вибуху [21].

На жаль, застереження К. Сроковського представники правлячих кіл II Речі Посполитої виразно зігнорували. Чи не єдину, однак невдалу, спробу нормалізувати ситуацію на «східних кресах» у 1924 р. зробив прем'єр-міністр Владислав Грабський, який усвідомив потребу низки стабілізаційних дій одночасно в кількох напрямках. За його поданням уряд утворив Корпус охорони пограниччя (КОП), а також використав регулярні військові частини для наведення порядку в прикордонній смузі з СРСР. Одночасно планували реалізацію низки урядових заходів, за допомогою яких можна було б усунути частину причин, що викликали незадоволення українських селян, щоб тим самим зменшити загрозу масової підтримки ними радянських партизансько-диверсійних загонів [22].

Для досягнення поставленої мети за дорученням В. Грабського було опрацьовано спеціальний «План загальної політики на кресах в повітах, де існує загроза банд на зиму 1924/1925 рр.». У грудні 1924 р. цей план було представлено на спеціальній нараді кабінету міністрів. Згідно з ним, під різними претекстами уряд мав усупільнити більшість землевласницьких маєтків у східних воєводствах. Отримані в цей спосіб земельні площі передавали українським і білоруським селянам без викупу. Вони також мали отримати деревину для будівництва або ж відбудови своїх господарств. Крім того, відшкодування для землевласників, які втрачали свої землі, мало бути значною мірою символічним.

Зрозуміло, що метою проекту В. Грабського були справи насамперед політичні: здобуття симпатій українсько-білоруської людності з метою стабілізації соціально-політичної ситуації на «східних кресах». Однак, як вважає низка польських дослідників, цей проект входив у виразну суперечність зі справжніми намірами польського уряду щодо східних і південно-східних воєводств. Отже, був не до сприйняття представниками тих кіл, які трактували східні землі виключно як терен польської експансії, для яких землевласницькі двори були чимось на зразок *sacrum* (святості). Тому всі члени кабінету міністрів одноставно виступили проти спроби В. Грабського реформувати суспільні й аграрні відносини на українсько-білоруських землях II Речі Посполитої, оскільки це реформування суперечило самій суті тогочасного державного ладу в Польщі.

У наступні роки подібних спроб нормалізації відносин в аграрному секторі «східних кресів» з боку польських урядових чинників вже не спостерігалось. Після 1926 р. в політиці «санайного табору» Юзефа Пілсудського домінуючим стало згадане вище гасло професора-ендека С. Грабського «Польська земля для поляків!». А кінцевою метою державної політики було визначене забезпечення постійної приналежності «цієї землі (*східних кресів*) до Польщі» [23].

Згадана політика виразно посилюється після смерті Маршалка у 1935 р. За його наступника Едварда Ридз-Смігли в березні 1938 р. Департамент загального провадження Міністерства військових справ опрацював пакет документів, в яких було визначено найактуальніші завдання Польської держави на її східних територіях. Зростання «сили і авторитету» II Речі Посполитої в Східній Галичині і на західній Волині планували здійснювати не за допомогою нормалізації відносин з місцевою непольською людністю, а шляхом збільшення «чисельного стану польського елемента на Сході» та розширення його «стану посідання землі». Автори згаданих документів зобов'язували всі державні органи звертати «особливу увагу» на «великий стан посідання землі» особами польської національності, а тому вкотре вже закликали до розвитку на східних теренах «сільського, міського і підміського осадництва». На їхню думку, тільки таким шляхом можна було позбавити землі, населені «русинами і українцями», їхнього «русько-українського характеру» [23].

Отож, упродовж міжвоєнного двадцятиріччя порівняно з 1914 р. лише на Волині кількість поляків більш ніж потроїлась – зі 100 до 360 тис. Зокрема, на Полісся тільки протягом десяти років (від 1920 до 1931 р.) прибуло 40 тис. поляків. У Східній Галичині додатково осіло близько 70 тисяч польських селян, завдяки чому в Бучацькому, Підгаєцькому та Кременецькому повітах, зокрема, чисельність польського населення зросла на 20 % [24].

Значний вплив на посилення почуття кривди серед місцевої української людності мав також той факт, що осадники отримували не лише найкращі землі, але й на тих теренах, де проблеми пов'язані

з перенаселенням сіл були особливо гострими – зокрема, на Півдні Волині. Якщо до цього додати, що середній розмір садиби військового осадника становив 16,6 га, а це було у кілька разів більше від середнього розміру господарства місцевого селянина, то стає зрозумілим чому селяни-українці ставилися до польських поселенців з відвертою неприязню. Внаслідок цього садиби польських військових і цивільних осадників нерідко ставали жертвами акцій або українського націоналістичного руху, або ж мстивої руки сусідів.

Так, один український селянин з Волині заявив своєму сусідові-осаднику: «Ми (*місцева людність*) до вас як до людей не маємо жодних претензій. Але не можемо вам вибачити того, що ви забрали *нашу* землю» [25]. Інший – цілком макабричний – випадок, що трапився з польським осадником на Волині, описує В.Менджецький: «До працюючого на своєму полі осадника підійшло кілька місцевих селян-українців. Спочатку вони пояснювали йому, що він повинен залишити (їхню) землю і повернутися до себе. Коли ж той огризнувся, що є власне «у себе», то селяни накинулися на нього і відрізали геніталії». Загалом, вказують К. Грінберг та Б. Шпренгель, аж 80 % учасників нападів на господарства осадників складали українські селяни, які потерпали від «голоду на землю». Їх використовували як комуністи, так і націоналісти.

Отже, домінуючими у волинському селі залишалися проблеми соціального характеру, що сприяло переважанню тут ідей і впливів Комуністичної партії Західної України. Як з явним захопленням писав у своїх спогадах український дисидент-політв'язень Данило Шумук, під їхнім впливом «... Волинь, а зокрема Волинське Полісся, «червоніли» з дня на день... Прокомуністична преса... пробуджувала поліщуків з одвічної сплячки. Цей... край став ареною боротьби за соціальне і національне визволення» [26].

Ніби підтверджуючи ці слова, генерал Мечислав Сморовінський – командуючий округом II корпусу, штаб якого містився в Любліні, в рапорті на ім'я міністра військових справ від 10 серпня 1936 р. підкреслював, що на Волині спостерігається «... постійне зростання впливів КПЗУ і ОУН» (*як бачимо, автор рапорту також підкреслює пріоритетність комуністичних ідей*) [27]. З цим, зокрема, пов'язаний факт, що від половини березня до початку липня 1935 р. у Волинському воєводстві було зафіксовано майже 400 актів терору і саботажу. З них 259 були справою рук членів і симпатиків КПЗУ; натомість 108 віднесено на рахунок ОУН.

У тому ж таки році польська офензива (розвідка) оцінювала чисельний стан ОУН на Волині на 790 осіб, об'єднаних у 138 осередках. Додамо, що в 1930 р. було всього 56 зафіксованих націоналістів і 15 осередків [27]. Для порівняння, у згаданий період (станом на осінь 1934 р.) Волинська і Холмська окружні партійні організації КПЗУ налічували в своїх первинних осередках близько 1600 членів, тобто в два рази більше. Водночас 85 % усіх українських кооперативних організацій Волинського воєводства перебували під впливом прокомуністичної «Сельроб-єдності». На перевагу масштабів комуністичного руху над націоналістичним вказує і той факт, що в 1938–1939 рр. за антидержавну діяльність на Волині було заарештовано майже 3 тисячі комуністів і 700 націоналістів.

На думку американського ученого Тімоті Снайдера, явна перевага соціального над національним на Волині існувало віддавна, позаяк «... селянські бунти і повстання були на порядку денному, але це не були... жодною мірою національні повстання, а селянські повстання проти землевласників, які через збіг обставин у більшості своїй були поляками». Тому, вважає західний дослідник, на Волині «найважливішою проблемою... був не український націоналізм, а комуністична загроза. У цьому відношенні Волинь була більш подібною до білоруських земель; Комуністична партія Західної України була в стані організувати тут досить чисельні маніфестації, які нерідко закінчувалися кривавими сутичками (з поліцією)».

Для кращого розуміння особливостей ситуації на Волині середини 1930-х років слід також звернути увагу на витяг з аналітичної записки, авторства вже згаданого вище генерала М. Сморовінського. Незважаючи на безперечний суб'єктивізм автора, він, на нашу думку, дає досить вичерпне уявлення про специфіку співвідношення соціального і національного у світосприйнятті місцевого українського селянства. «Волинська людність, – пише генерал, – загалом є досить апатичною і байдужою щодо націоналістичних і політичних гасел... Натомість волинське село є надзвичайно вразливим на інтерес верстви як такої, інтерес селянина, який слід розуміти як інтерес чисто економічний. ... Звідси той чисто волинський парадокс, що ОУН мусила сприйняти певні пункти економічної програми КПЗУ, а КПЗУ допомагає собі розпалюванням національних антагонізмів. Логіка

розумування проста: «Якщо ти є українцем, то повинен ненавидіти все, що є чуже, і прагнути до (побудови) власної держави, бо тепер тебе кривдить поляк-чиновник, поляк-землевласник, поляк-власник лісу, поляк, який сидить на твоїй землі». Висновок – «вирізати поляків». Це рефрен, який домінує в кожній судовій справі КПЗУ і ОУН на Волині».

У цих словах, які, з одного боку, дають нам достатнє уявлення про домінуючі риси ментальності волинського селянина, з іншого боку, на жаль, відсутнє пояснення причин того, чому українське населення Волині не піддавалося заходам політики державної асиміляції, яку в «добрій вірі» проводив воєвода Г. Юзефський, а, натомість, було чимраз сприйнятливим на антипольські гасла КПЗУ та ОУН. Причина цього явища лежала, так би мовити, на поверхні. Соціальна несправедливість, яка століттями панувала в галицькому та волинському селі, упродовж міжвоєнного періоду посилювалася ще й відвертим національним гнобленням українців.

Польська держава, підкреслює Т. Ольшанський, «...не вмiла, на жаль, зробити українців якщо не союзниками, то принаймні не ворогами поляків...». Ба, що гірше! Репресивна антиукраїнська політика польських властей «...спричинилася до того, що навіть спокійні люди, схильні до толерантного ставлення до влади, перетворювалися в її противників... Польська держава виховувала сама для себе полчища запеклих ворогів, які, щоправда, побоюючись репресій, якийсь час зберігали спокій, однак з тим більшим нетерпінням очікували часу помсти» [29].

У роки Другої світової війни, як вважає З. Ковалевський, головний удар волинського селянства був скерований проти залишків «польського стану посідання». З ним воно ототожнювало німецькі (але під польським управлінням) штатсгуги, котрим було повернуто поділені між селянами у 1939 р. землі, луки і сіножаті, лісовий фонд, позаяк лісниками залишилися в основному поляки, і землі колишніх польських колоністів-осадників. Через те спочатку в рух пішла не вогнепальна зброя, а сокири, коси, вила і ножі. З їхньою допомогою в 1942 – на початку 1943 рр. було вбито деяких поляків, що працювали в німецькій земельній та лісовій адміністрації, а тому з огляду на особисту позицію або ж у зв'язку з займаною посадою «неодноразово... виступали всупереч інтересам місцевої (української) людності» [30].

Як подає Петро Мірчук, в селі Піддубцях на Поліссі під час праці (*на полях штатсгугу*) селяни кинулися на чотирьох німецьких вислужників-поляків, що знущалися над ними, і розшарпали їх на місці; на фільварку біля Сарн селяни, доведені до відчаю, кинулися з сокирами на німецько-польських посіпак і зарубали не лише директора штатсгугу, але й усіх його помічників. Таких випадків, наголошує автор, у 1942 р. було «не мало» [31]. Згадана акція посилилася весною 1943 р., коли вбивства колаборантів перекинулися на польські колонії і загал колишніх поміщицьких фільварків, які належали державі, але управляли ними поляки. За твердженням А. Л. Сиви, тоді було спалено всі давні польські маєтки на Поліссі і Волині [32]. Владислав та Ева Семашки вказують, що в 1943 р. УПА (чи тільки вона?) спалила або знищила близько 200 колишніх маєтків польських землевласників. У 145 з них було зафіксовано факти вбивства адміністраторів, управителів, бухгалтерів та інших працівників [33]. По своїй суті, вважав Я. Ісаєвич, цей рух був свого роду селянським повстанням, який лише з часом набрав організаційних форм [34].

Показово, що польські історики в більшості своїй заперечують твердження З. Ковалевського, що антипольські виступи волинського селянства значною мірою розгорталися стихійно. Зокрема, відомий дослідник польсько-українських стосунків часів Другої світової війни і перших повоєнних років Гжегож Мотика піддає сумнівові «спонтанний характер селянської революції» на Волині, підкреслюючи, що без «організуючої сили», яку складала Українська Повстанська Армія (УПА), антипольська акція не набула б подібного розмаху [35].

Не заперечуючи слушності слів Г. Мотики зауважимо, однак, що не можна залишати поза увагою й «зворотний бік медалі». Йдеться про те, що за відсутності стихійного руху селянських мас УПА, яка в першій половині 1943 р. нараховувала не більше 6–8 тисяч осіб, теж не змогла б розгорнути настільки масштабної «деполонізаційної» акції. Доказом цього є хоч би те, що спроби керівництва УПА організувати подібну акцію на теренах Житомирщини закінчилися невдачею, оскільки, як пише А. Л. Сива, там її впливи (серед місцевого населення) «були слабкими» [36].

Коли ж говорити про відносини між УПА та волинським селянством, то у багатьох випадках вони теж були далекими від ідеальних. Причиною напруженості, а то й ворожості у стосунках між загонами УПА і місцевою українською людністю були примусові мобілізації до партизансько-

повстанських загонів чоловічої частини населення, репресивні акції Служби безпеки ОУН (СБ) проти інакодумців, реквізиції у цивільного населення продуктів харчування, одягу, взуття тощо для потреб підпільного руху [37]. З огляду на це націоналісти, які очолювали загони УПА, задля здобуття прихильності українських селян Волині і Полісся, позаяк, як вказував Анатоль Камінський, український націоналістичний рух в основі своїй був селянським [38], були змушені згадати свій волинський досвід міжвоєнного періоду і вдатися як до соціальних гасел комуністів, так і низки практичних кроків.

На середину 1943 р. командування УПА вже досить добре орієнтувалося в ситуації на Волині та настроях місцевого населення. Зокрема, один з її провідних ідеологів П. Мірчук зазначав, що специфікою Волині було те, що «післяпанські мастки («штатсгути»), управління яких через нерозумну німецьку політику опинилося в польських руках» стали каменем спотикання у відносинах між українцями і поляками. На його думку, «ще посилює давню ворожнечу між польською великою землевласністю (*так у П. Мірчука*) і українським селом, і ця ворожнеча надала націоналізмові західних українців особливого забарвлення».

Враховуючи зазначені обставини, командування УПА оголошує повну конфіскацію польської власності на Волині на їхню користь. Складовою частиною цього процесу стало видання 15 серпня 1943 р. радикального земельного декрету за підписом командира УПА–Північ Кліма Савура (Дмитра Клячківського). У ньому, зокрема, підкреслювалося, що «всі ґрунти колишніх фільварків і землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян». На виконання цього декрету було створено спеціальні комісії для розподілу «польських» земель [39]. Отож, до жовтня 1943 р. тисячі безземельних і малоземельних селян отримали акти на землю. Так, лише в грудні того року земельна референтура УПА (в заплілі) видала безземельним і малоземельним селянам 1106 актів наділу землі з фільварків і колишніх польських колоній, в тому числі 483 акти наділу було видано в Костопільському надрайоні та 623 в Сарненському надрайоні [40].

На думку З. Ковалевського, це стало сильним додатковим стимулом для розправ українського селянства з польським населенням. Крім того, в цьому питанні сформувалася повна суголосність дій між загонами УПА і українськими селянами – упівці розпочинали нищення штатсгутів, а населення довершувало «справу». Так, один з керівників служби безпеки УПА Василь Макар у листі до брата (від 2 серпня 1943 р.) писав: «СД уживає до своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно. На Волині і Поліссі позносили ми всі штатсгути, ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування попалили» [41].

Водночас ситуація 1943–1944 р. суттєво відрізнялася від тієї, що була в 1917–1918 рр. Цим разом волинські селяни, навчені досвідом міжвоєнного двадцятиліття, прагнули знищити не лише велику, але й середню і навіть дрібну польську власність доценту. Крім того, вони не лише руйнували й палили родові «гнізда» й фільварки польських землевласників, будинки осадників чи халупи своїх сусідів – селян-поляків, але й не щадили навіть «пташенят», щоб не було повертатися ні куди, ні кому.

У цьому плані інтереси селян і командування УПА були, без сумніву, збіжними. З тією лише різницею, що військові формування чи то Тараса Бульби (Тараса Боровця), чи то бандерівської ОУН–СД (самостійників-державників) боролися за землю як річ абстрактну – ту, яка мала становити територію майбутньої Української держави. Селяни ж прагнули здобути для себе й своїх нащадків реальний шматок ріллі, відібраний у польського землевласника, військового осадника, а то й такого ж, як і вони, селянина-поляка.

В. Менджецький вказує, що в роки Другої світової війни «рушійною силою українських політиків був не негатив – прагнення відплатити за справжні чи надумані кривди, а, передовсім, устремління до позитиву – до побудови власної держави. Поляки були однією з найбільших перешкод на цьому шляху, а реалії війни створили можливість її усунути. Натомість у випадку безпосередніх виконавців цього наміру, переважно українських селян, форми діяльності визначало бажання відплатити за поразку 1918–1921 рр., поквитатися за реальні чи вигадані приниження періоду «панського» правління, остаточно зруйнувати «панський-польський» світ і запобігти його відродженню». А позаяк «не лише військові заселенці, а й осілі польські селяни-сусіди, які не приховували своєї відданості Польщі» були «частиною чужого «панського» світу», то це означало, що «у боротьбі із «панською Польщею» не належить оминати і сусідів» [42]. Тому, пише А. Росінський,

антипольський терор УПА «супроводжувався усупільненням (польських) землевласницьких маєтків, підприємств і селянських господарств, а також звичайними грабунками» [43].

Однак пояснювати масову участь українських селян в антипольських акціях лише їхнім меркантильним бажанням здобути землю було б значним спрощенням. Етносоціальні мотиви антипольських погромів, як уже вказувалося, були пов'язані з цілим комплексом чинників, породжених як міжвоєнною політикою урядів II Речі Посполитої, так і загальною атмосферою воєнного часу. Щодо цієї останньої, то, як пише І. Ілюшин, українська і польська людність у повному обсязі «відчула на собі... акції по конфіскації сільськогосподарських продуктів... і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, ...важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод у зв'язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри і національності».

Правдоподібно, що подібного роду настрої в середовищі волинського селянства були явищем досить поширеним. У цій ситуації, щоб зрозуміти мотиви його антипольської поведінки, слід знову ж таки звернутися до психологічної характеристики селянського середовища, як ми це робили в попередніх розділах. Так-от, православний священник з Волині Максим Федорчук, пишучи про своїх прихожан (і не тільки їх), вже в лютому 1941 р. з гіркотою зазначав: «Є недовірки серед селянства, є скупарі, є прямо гади. ...Недолюдки, «діти юродиві»...».

Війна, злигодні, провокаційна політика гітлерівців і диверсійних загонів НКВД ще більше увищували негативні риси тисяч і тисяч людей, поставивши їх у 1943–1944 рр. на чолі антипольського погромницького руху. У документах польського підпілля знаходимо інформацію, що події на Волині 1943–1944 рр. відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло проявам найгірших людських інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неодноразово вбивства поляків відбувалися у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс, вил й інших сільськогосподарських знарядь, а серед загиблих були не лише чоловіки, але й старі, жінки, діти [44].

У деяких українських дослідників (Я. Дашкевич, І. Ілюшин, Ю. Киричук) не викликає сумніву той факт, що власне активна участь волинського селянства в «деполонізаційній» акції УПА додала їй рис виняткової запеклості і жорстокості, які є неодмінними супутниками т. зв. «селянських воєн». Варто згадати хоча б хорватсько-сербську різню, яка приблизно в ті ж роки відбувалася на Балканах. Для нас же ближчою (не за часом, а за місцем події) буде галицька «рабація» 1846 р., коли польські селяни лише в околицях Тарнова зруйнували сотні поміщицьких маєтків та вбили понад дві тисячі власників фільварків, орендарів, управителів і членів їхніх родин – теж поляків. Характерно, що в листівці Армії крайової (липень 1944 р.) події на Волині порівнювали з бунтом під проводом Якуба Шелі [45].

Сказане повною мірою стосується й способу поведінки польської сторони, ставлення якої до українців було ідентичним. Загони польської поліції, т. зв. «сільської самооборони», прорадянської партизанки, а також натовпи звичайних грабіжників теж не гребували «реквізиційними походами» (*читай – грабіжницькими*), виправдовуючи їх «необхідністю прохарчування польського населення, позбавленого своїх господарств» або ж тим, що «насильство, на жаль, поборювали насильством». Тому в спогадах очевидців (підкреслимо – не лише українців, але й поляків) часто фігурують дані про те, що польський озброєний загін реквізував у тому чи іншому українському селі «...свиней, бичків, курей і всю живність». Іноді подають навіть точні дані, скільки чого було награвано: «...забрали 200 штук худоби, 300 свиней, 500 овець, а курей, гусей і всілякої птиці – то без ліку».

Реквізиції майна не рідко супроводжувались розправами з мирним населенням. Описи знущань польських озброєних загонів над селянами-українцями вражають не менше, ніж свідчення очевидців про насильства над поляками з боку загонів УПА та української селянської самооборони. Очевидці залишили нам жахливі образи нелюдських катувань, яким польські бойовики піддавали українців. Загалом йдеться про «...виколювання очей, відрізування носів і вух, відрубання голови, навіть розпинання». Безсумнівними були також численні факти «...гвалтування жінок, вбивств старих чоловіків і жінок, дітей, навіть немовлят, скидання до криниць... поранених».

Отже, в роки Другої світової війни обом народам довелося заплатити страшну, криваву ціну за недалекоглядну політику польських урядів міжвоєнного періоду. Як вважає В. Менджецький, «однією з причин вибуху насильства і жорстокості, який започаткували українські дії 1943 року, було поширене серед українців почуття дискримінації та кривди, поєднане з бажанням відплати».

Підсумовуючи, підкреслимо, що збройне протистояння українців і поляків в роки Другої світової війни було останнім актом кількасотлітньої історичної драми. Його причини й характер остаточно сформувалися в міжвоєнний період ХХ ст. Виразно великодержавна національна й етно-соціальна політика польських урядів сприяла поширенню серед українського населення східних і південно-східних воєводств Польської держави впливів ОУН та КПЗУ. Крім того, брутальні акти насильства над українською людністю, передусім «ревіндикаційна кампанія» 1937–1939 рр. на Волині та руйнування православних церков на Холмщині і південному Підляшші (1938 р.) – значною мірою сприяли тому, що в її свідомості задавнене почуття неприязні до Польщі і поляків переросло в гостру ненависть до всього, що називалося польським.

Наслідком такої ситуації стали стихійні антипольські виступи на теренах Західної Волині в період Другої світової війни, зокрема в 1942 – на початку 1943 рр. Значною мірою вони були черговим проявом етносоціального конфлікту між українцями і поляками. Однак у майбутньому керівництво ОУН та командування УПА вміло використало їх для розгортання на теренах колишніх «східних кресів» II Речі Посполитої безпощадної «деполонізаційної» акції, яка в кінцевому результаті так і не принесла їм очікуваних результатів. Вона, щоправда, підірвала багатовікову політичну, господарську та культурну домінацію поляків на західних українських землях. Проте остаточно вирішення територіальної суперечки між українцями й поляками відбулося без їхньої участі – шляхом переселень і депортацій та встановлення нових державних кордонів у цьому регіоні Європи в перші роки після закінчення Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Bujak F. Galicja. T. I / F. Bujak. – Lwów ; Warszawa, 1908. – S. 95.
2. Chrobak T. Filozoficzne przesłanki agraryzmu. Studium wybranych zagadnień / T. Chrobak. – Rzeszów, 1998. – 161, 340.
3. Grabski S. Ziemia Czerwińska odwieczna nierozzerwalna część Polski / S. Grabski. – Lwów, 1939. – S. 17.
4. Баран З. Про аграрну політику міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 28. – С. 88.
5. Sowa A.-L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / A.-L. Sowa. – Kraków, 1998. – S. 55.
6. Stark H. Reforma rolna. Wyjaśnienia. Ustawodawstwo związkowe. Orzecznictwo / H. Stark, E. Stein. – Kraków ; Warszawa, 1939. – S. 1–170 ; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000. – С. 189–191.
7. Stark H. Reforma rolna. Wyjaśnienia. Ustawodawstwo związkowe. Orzecznictwo / H. Stark, E. Stein. – Kraków ; Warszawa, 1939. – S. 5 ; Landau Z. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Wydanie szóste uzupełnione. – Warszawa, 1999. – S. 133 ; Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання. 1918–1939 / І. К. Васюта. – Львів, 1978. – С. 19.
8. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1. Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр., оп. 13, спр. 76, л. 32–33; Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2. Станіславівське воєводське управління, оп. 14, спр. 76, л. 20, 26–28, 30; Панченко П. Прагнення народні / П. Панченко // Сільські обрії. – 1989. – № 11. – С. 3; Макарчук С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. : зб. пр. і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької / С. Макарчук ; ред. кол. : М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів, 1998. – С. 135 ; Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław, 1988. – S. 45 ; Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі. – Львів, 1979. – С. 94 ; Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. T. IV / J. Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1997. – Zesz. 1 (13). – S. 110–111.
9. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S. 109–111.
10. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 68–69.
11. Statystyka rolna. – Warszawa, 1924. – S. 13 ; Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання. 1918–1939 / І. К. Васюта. – Львів, 1978. – С. 27.
12. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 140, л. 1428.
13. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 9, спр. 654, л. 11.
14. Держархів Волинської обл., ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк, оп. 4, спр. 379, л. 8 ; Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів, 2003. – С. 30–31; Mędrzecki W. Woje-

- wódzstwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław, 1988. – S. 127.
15. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1963. – S. 35.
16. Mały rocznik statystyczny. 1937. – Warszawa, 1937. – S. 65 ; 1938 – S. 65 ; 1939. – S. 66.
17. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 13, спр. 859, л. 37.
18. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава, 1995. – С. 243 ; Kresy w oczach oficerów KOP. Wstęp i opracowanie Jan Widacki. – Katowice, 2005. – S. 9 ; Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939 / M. Kuczerepa // Polska – Ukraina: trudne pytania. T. 1–2 : materiały II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947», Warszawa, 22–24 maja 1997. – Warszawa, 1998. – S. 36, 61 ; Grünberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 330, 351.
19. Konieczny Z. Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie / Z. Konieczny. – Przemyśl, 2000. – S. 13–14 ; Бережанська земля : історично-мемуарний зб. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1970. – С. 230–231, 576, 640–641, 721.
20. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, 1996. – С. 13.
21. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / K. Srokowski. – Kraków, 1924. – С. 3, 56.
22. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków, 1979. – S. 242.
23. Швагуляк М. Військові плани «зміцнення польського характеру» східних воєводств держави (березень 1938 року) / М. Швагуляк // Зап. наук. тов-ва ім. Шевченка. Т. XXXVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 565–582.
24. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. / T. Olszański. – Warszawa, 1994. – S. 128 ; Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. T. IV / J. Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1997. – Zesz. 1 (13). – S. 108.
25. Stobniak-Smogorzewska A. Kresowe osadnictwo wojskowe. 1910–1945 / A. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa, 2003. – S. 217.
26. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.) / Д. Шумук. – К., 1998. – С. 20.
27. Stawecki P. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936 / P. Stawecki // Przegląd Wschodni. – 1997. – Zesz. 1 (13). – S. 194–197.
28. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / М. Кучерепа // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади ; голова ред. кол. Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 70.
29. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 98.
30. Kowalewski Z. M. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii / Z. M. Kowalewski // Ukraińska myśl polityczna w XX wieku : materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990 / pod red. Michała Pułaskiego. – Kraków, 1993. – S. 196 ; Sprawa Ukraińska // Zeszyty Historyczne. – 1985. – Zesz. 71. – S. 142 ; Документи // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. – С. 411 ; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. III. – Londyn, 1976. – S. 18 ; Мотика Г. Антипольська акція ОУН–УПА / Г. Мотика // «І». – 2003. – № 28. – С. 37.
31. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 [Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен)] / П. Мірчук. – Львів, 1991. – С. 22–23.
32. Люшин І. І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. І. Люшин. – К., 2000. – С. 76.
33. Siemaszko E. Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej / E. Siemaszko, W. Siemaszko // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 ;/ praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa ; London, 1999. – S. 1048.
34. Царук Я. Трагедія волинських сіл. 1943–1944 рр. / Я. Царук ; вступ. ст. Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2003. – С. 7.
35. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / G. Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953 / praca zbiorowa pod redakcją K. Jasiewicza. – Warszawa ; Londyn, 2002. – S. 406.

36. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – S. 236–239.
37. Ілюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Ілюшин. – К., 2003. – С. 16.
38. Камінський А. Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі / А. Камінський // Сучасність. – 1976. – № 1. – С. 40.
39. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К., 2005. – С. 177.
40. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach (część 3). Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, tom piąty. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku / W. Poliszczuk. – Toronto, 2003. – С. 11.
41. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) / С. Макарчук // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 374.
42. Менджецькі В. Націоналізуючи політику II Речі Посполитої в антипольській акції УПА у 1943–1944 роках / В. Менджецькі // «І». – 2003. – № 28. – С. 29.
43. Rosiński A. Dramatyczne sąsiedztwo. (5) / A. Rosiński // PARADA. – 16 czerwca. – S. 7.
44. Ілюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ілюшин. – К., 2009. – С. 238–239.
45. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Tom trzeci / M. Siwicki. – Warszawa, 1994. – S. 83.

Олександр Зайцев

Чи планувала ОУН антипольську акцію наприкінці 1930-х рр.?

Наприкінці 1930-х рр. в ОУН існувала радикальна течія, яка виступала за повне «очищення» західно-українських земель від поляків силовими методами. Відкритим, однак, залишається питання, чи мала ця течія визначальний вплив на політику ОУН.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, польсько-українські стосунки, етнічні чистки.

Зайцев Александр. Планировала ли ОУН антипольскую акцию в конце 1930-х гг.? В конце 1930-х гг. в ОУН существовало радикальное течение, выступавшее за полную «очистку» западноукраинских земель от поляков силовыми методами. Открытым, однако, остается вопрос, имело ли это течение определяющее влияние на политику ОУН.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, польско-украинские отношения, этнические чистки.

Zaytsev Oleksandr. Did the OUN Planned Anti-Polish Action in the Late 1930s? In the late 1930s, there was a radical trend in the OUN, which proposed the complete «cleaning» of Western Ukraine from the Poles by force. However, the question whether this trend had a determining influence on the OUN's policy remains open.

Key words: Organisation of Ukrainian Nationalists, Polish-Ukrainian relations, ethnic cleansing.

Питання про витоки польсько-українського конфлікту часів Другої світової війни залишається одним із найбільш дискусійних в історіографії. Деякі автори виводять його причини безпосередньо з ідеології українського інтегрального націоналізму, доводячи, що вона була засадничо антипольською і що мету усунення всіх поляків з українських земель, не зупиняючись перед фізичним винищенням, ОУН сформулювала ще в 1930-х рр. чи навіть у 1929 р. [див., напр.: 1–3]. Приміром, Віктор Поліщук, твердив, що завдання повного усунення всіх поляків з українських земель нібито поставив уже перший Конгрес українських націоналістів 1929 р. У такий спосіб автор інтерпретував слова із звернення Конгресу про «повне усунення всіх окупантів з українських земель» [4, 295]. Слово «усунення» він тлумачив як фізичне знищення, а під окупантами начебто малися на увазі не державні структури, а всі поляки та інші представники ворожих націй [5, 255–256].

Проте окремі дослідники категорично заперечують подібні погляди. Так, Володимир В'ятрович пише: «Виступи ОУН проти Польщі були передусім виявом антиокупаційної боротьби, а не антипольської. Конкретні акції [...] спрямовувалися проти представників окупаційного режиму та його